

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΗΘΙΚΗΣ»
ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Κάθε προσεκτικός μελετητής των συνεντεύξεων και άλλων γραπτών κειμένων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου μπορεί να διαπιστώσει ότι ο επιφανής αυτός πολιτικός, σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης πολιτικής του δραστηριότητας, σε σημεία κορύφωσης της επιχειρηματολογίας του, έκανε χρήση διάφορων εκφράσεων που συμπεριλαμβάνουν την έννοια της «Ηθικής».

Για παράδειγμα, στο πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος, το 1910, διαβάζουμε ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι υπεύθυνο για τον δόλιο πλουτισμό, τη χρήση ποταπών μέσων και την ανηθικότητα στις συναλλαγές. Αυτά τα φαινόμενα αποβαίνουν εις βάρος «του̅ εξευγενισμού και τῆς ἠθικοποιήσεως τῆς ζωῆς»¹. Το 1922, στο πρόγραμμα της Δημοκρατικής Ένωσης, αναφέρεται στην ανάγκη μιας συστηματικής κρατικής παρέμβασης υπέρ της βελτίωσης της ζωής των εργαζομένων, την οποία επιβάλλουν «τὸ κοινωνικὸν συμφέρον καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος»². Την ίδια χρονιά, σε μια συνέντευξή του, κάνοντας διάκριση μεταξύ του κόμματός του και αυτού των Φιλελευθέρων, διαπιστώνει ότι μία θεμελιακή διαφορά μεταξύ των δύο συνίσταται στο ότι η Δημοκρατική Ένωση αναθέτει «ἠθικοὺς σκοποὺς εἰς τὸ Κράτος»³. Το 1933, πάλι, αναφέρεται στην ανάγκη «ὅπως ἡ πολιτικὴ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο προσαρμόζεται πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον»⁴, επεξηγώντας —ίσως για μοναδική φορά— ότι αυτός θέτει ως υπέρτατη αξία τον άνθρωπο. Τέλος, το 1936, υποστηρίζοντας την ανάγκη μιας δικαιότερης διανομῆς των αγαθών και του πλούτου στην κοινωνία θεωρεί ότι για κάτι τέτοιο συνηγορεῖ «ἡ ἠθικὴ ἀντίληψις, ἡ ὁποία ἐπίσης ἐπηρεάζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων»⁵.

Τι κρύβεται όμως πίσω από εκφράσεις σαν τις παραπάνω; «Ηθικοποίηση της ζωής»; «Ηθικός νόμος»; «Ηθικοί σκοποί»; «Ηθική αντίληψη»; Ο ίδιος ο Παπαναστασίου δεν δίνει πουθενά κάποια ρητή ερμηνεία. Σίγουρα, κάθε άνθρωπος εκλαμβάνει διαφορετικά την έννοιά τους, ανάλογα με τις κοσμοθεωρητικές του αντιλήψεις. Ακόμα και αν ξέρουμε ότι όλες οι παραπάνω

1. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα*, Αθήνα ²1972, σ. 74.

2. Στο ίδιο, σ. 307.

3. Στο ίδιο, σ. 333.

4. Στο ίδιο, σ. 746. Βλ. και παραπλήσια διατύπωση στη σ. 306.

5. Στο ίδιο, σ. 839.

εκφράσεις προέρχονται από το ίδιο άτομο —του οποίου γνωρίζουμε τις γενικότερες αντιλήψεις— είναι πολύ δύσκολο, αν θέλουμε να ορίσουμε επιστημονικά τις απαρχές και το περιεχόμενό τους, να ξεπεράσουμε το στάδιο της απλής υπόθεσης σχετικά με την ακριβή τους σημασία.

Γεννιέται, λοιπόν, ένα σημαντικό ερώτημα, αφενός μεν σχετικά με την ακριβή έννοια της «Ηθικής» στον Παπαναστασίου, αφετέρου δε με τις άμεσες ιδεολογικές συγγενείες του με άλλους αναλυτές πολιτικοοικονομικών φαινομένων, που χρησιμοποίησαν παρόμοιες ή παραπλήσιες έννοιες. Στο ερώτημα αυτό θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε από τη σκοπιά του οικονομολόγου, μια και το θέμα επιδέχεται μια διεπιστημονική προσέγγιση.

Ως κλειδί προσέγγισης του προβλήματος που μας απασχολεί μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις απόψεις δύο γνωστών οικονομολόγων, του Keynes και του Galbraith. Σύμφωνα μ' αυτούς, αναζητώντας τις πηγές των αντιλήψεων των ανθρώπων, πρέπει να ανατρέχουμε σε οικονομολόγους που τους επηρέασαν, καθώς και στη μόρφωση και τις σπουδές τους. Κατά τον Keynes, «πρακτικοί άνθρωποι οι οποίοι πιστεύουν ότι είναι εντελώς απηλλαγμένοι από πνευματικές επιρροές είναι συνήθως δούλοι κάποιου θανόντος οικονομολόγου»⁶, και ο Galbraith συμπληρώνει ότι οι οικονομολόγοι «κάνουν τις ιδέες που απέκτησαν, όταν ήταν μεταπτυχιακοί φοιτητές, να κρατήσουν μια ολόκληρη ζωή»⁷.

Βέβαια ο Παπαναστασίου ποτέ δεν ισχυρίστηκε ότι ήταν απαλλαγμένος από πνευματικές επιρροές, αν και ποτέ δεν αναφέρθηκε ρητά ο ίδιος σε συγκεκριμένες προσωπικότητες που τον επηρέασαν. Αν όμως αυτό γινόταν αιτία να μην ισχύσει η άποψη του Keynes στην περίπτωση του, δεν θα συνέβαινε το ίδιο και με την άποψη του Galbraith: Ο Παπαναστασίου παρακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές με κύρια έμφαση στις οικονομικές επιστήμες, και υπάρχουν ενδείξεις ότι τις ιδέες που απέκτησε κατά τη διάρκεια των σπουδών του τις διατήρησε σ' όλη του τη ζωή. Από στοιχεία τα οποία βρήκαμε στο Πανεπιστήμιο Humboldt, στο Ανατολικό Βερολίνο, είχαμε την ευκαιρία να δείξουμε αλλού⁸ ότι η επιρροή που άσκησαν στον —πολιτικό πια— Παπαναστασίου οι απόψεις του καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου A. Wagner, πιο γνωστές ως πρόγραμμα του «Κρατικού Σοσιαλισμού», είναι αναμφίβολη. Δεν θα ήταν λοιπόν άσκοπο αν, για ν' απαντήσουμε στο ερώτημά μας, στρέψαμε την προσοχή μας στο τι πρόσβευε περί Ηθικής ο Wagner.

6. J.M. Keynes, *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*, μτφρ. Δ. Δελιβάνης, Αθήνα 1955, σ. 342.

7. J.K. Galbraith, *Η εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Σ. και Κ. Θεοδωρόπουλος, Αθήνα 1980, σ. 266.

8. Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο Α. Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 329-344.

Ακρογωνιαίοι λίθοι της Θεμελίωσης της Πολιτικής Οικονομίας του τελευταίου — που είναι το βασικό επιστημονικό του σύγγραμμα — αποτελεί η θεωρία του «περί κινήτρων» της ανθρώπινης οικονομικής δραστηριότητας⁹. Ο Wagner θεωρεί ότι το σημαντικότερο κίνητρο είναι το ατομικό κέρδος και η ωφέλεια που προσδοκά το άτομο από τις ενέργειές του. Άλλα κίνητρα στα οποία ο Wagner βλέπει κυρίως εγωιστικό χαρακτήρα είναι ο φόβος της ποινής, το συναίσθημα της αξιοπρέπειας και η ορμή προς την ενεργητικότητα. Όμως — και στο σημείο αυτό ο Wagner εγκαταλείπει τη γνωστή νεοκλασική παράδοση — υπάρχει και ένα πέμπτο μη εγωιστικό κίνητρο που επηρεάζει και αυτό την οικονομική δραστηριότητα του ατόμου: η εσωτερική παρόρμηση προς ηθικές πράξεις, η ορμή του συναίσθηματος του χρέους και ο φόβος της αυτοκριτικής, των τύψεων της συνείδησης^{9α}. Το κίνητρο αυτό υπάρχει στον άνθρωπο σαν «κατηγορική προσταγή»¹⁰, με την έννοια που δίνει στον όρο ο Kant· ο άνθρωπος το ακολουθεί γιατί «αισθάνεται στην ψυχή του την εσωτερική εντολή της ενέργειας, και μάλιστα της ενέργειας με ένα συγκεκριμένο τρόπο... και θεωρεί την εντολή αυτή σωστή, το πρόσταγμά της σαν ηθικά σωστό, γεγονός που του δημιουργεί την υποχρέωση να την ακολουθήσει»¹¹.

Δεν είναι όμως δυνατό, κατά τον Wagner, σε μια κοινωνία που διέπεται από τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την αναζήτηση προσωπικού κέρδους, να ευδοκιμήσει πλήρως το κίνητρο αυτό. Τη στιγμή που έρχεται σε σύγκρουση με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας, τους θεσμούς και τους νόμους που ισχύουν στο καπιταλιστικό καθεστώς, αλλά και με τα άλλα εγωιστικά κίνητρα, η επιρροή του ηθικού στις ανθρώπινες ενέργειες αποτρέπει και ελαχιστοποιείται. Για την παρόρμηση προς ηθικές πράξεις συντελούν διάφοροι παράγοντες: η κληρονομικότητα, η κατάλληλη παιδεία, η οικογενειακή συμβίωση και η μίμηση. Ειδικά σ' αυτόν τον τελευταίο παράγοντα ο οικονομικός φιλελευθερισμός δεν είχε παρά φθοροποιές επιδράσεις. Ο εύκολος πλουτισμός μέσω της κερδοσκοπίας, π.χ. στο χρηματιστήριο, δεν παραβαίνει το Νόμο, λέει, αλλά σίγουρα δεν συμβιβάζεται με την Ηθική¹². Επιπρόσθετα, αυτό που ονόμαζε «εξαμερικανισμό και εβραιοποίηση της ζωής»¹³ — εννοώντας το κυνήγι του χρήματος χωρίς φραγμούς — αμβλύνει και αναστέλλει κάθε πιθανή ακτινοβολία ηθικών

9. A. Wagner, *Grundlegung der politischen Oekonomie*, μέρος Α', α' ημίτομος, σ. 83-137.

9α. Για το κίνητρο αυτό βλ. A. Wagner, *ό.π.*, σ. 115-120.

10. Στο ίδιο, σ. 116.

11. Στο ίδιο, μτφρ. Μ.Υ'.

12. A. Wagner, *Die Strömungen in der Sozialpolitik und der Katheder- und Staatssozialismus*, Βερολίνο 1912, σ. 12.

13. A. Wagner, *Grundlegung...*, *ό.π.*, σ. 122.

παραδειγμάτων, που θα μπορούσαν να προτρέψουν και άλλους προς μίμηση. Η θρησκεία, τέλος, παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση του μη εγωιστικού, του ηθικού κινήτρου.

Ο Wagner δεν αποβλέπει με τα όσα λέει στην προπαγάνδισή της έλευσης μιας κοινωνίας στην οποία το κίνητρο του ατομικού οφέλους θα έχει εξοβελισθεί πλήρως από ηθικές πράξεις και ενέργειες. Ο άνθρωπος ήταν, είναι και θα είναι κατ' αυτόν εγωιστής. Η εμπότισή του όμως από το μη εγωιστικό κίνητρο θα βοηθούσε στην «ηθικοποίηση της οικονομικής ζωής»¹⁴, που θα αποτελούσε πλεονέκτημα και για την κοινωνία και για την οικονομία. Η ποιότητα της εργασίας και η παραγωγικότητά της θα ανέρχονταν καθώς τα άτομα, αυτοδιαπαιδαγωγούμενα, θα έτειναν να δίνουν μεγαλύτερη σημασία στο κοινωνικό σύνολο παρά στον εαυτό τους. Η ύπαρξη στην κοινωνία οργανισμών όπως ο στρατός, η εκκλησία και οι κρατικές υπηρεσίες (εδώ θα πρέπει να θυμίσουμε ότι ο Wagner είχε κατά νου τον κρατικό μηχανισμό της πρωσικής μοναρχίας), που υπάρχουν, δρουν και συναλλάσσονται οικονομικά χωρίς να υπόκεινται στο κίνητρο του ατομικού οφέλους, φαίνεται ότι του δημιουργούσε την ακόλουθη εικόνα για το μέλλον: η κρατική παρέμβαση με τη μορφή ενίσχυσης της εκδήλωσης ηθικών ενεργειών θα οδηγούσε στον σταδιακό περιορισμό του ατομικού εγωισμού και της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και θα βοηθούσε στην απάμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων του καπιταλιστικού συστήματος¹⁵. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι με την ίδια σφοδρότητα και απέχθεια που μιλούσε ο Wagner για τον επιστημονικό σοσιαλισμό μιλούσε και για τον οικονομικό φιλελευθερισμό, που, με την τάση της συγκέντρωσης του κεφαλαίου που υπέθαλπε, έτεινε να οδηγήσει τις μεν μάζες στην εξαθλίωση, το δε μεγάλο κεφάλαιο στην κυριαρχία πάνω στην οικονομική αλλά και την πολιτιστική ζωή μιας χώρας¹⁶.

Για τους λόγους αυτούς ο Wagner ζητούσε μια μέση οδό, που ο ίδιος ονόμασε Κρατικό Σοσιαλισμό. Στην κοινωνική πολιτική και την εργατική νομοθεσία έβλεπε την «αναγκαία εξέλιξη κανόνων συμπεριφοράς που επήγαζαν από το χριστιανικό πνεύμα παλαιότερων εποχών»¹⁷ (πριν δηλαδή την εμφάνιση του καπιταλισμού), και θεωρούσε την επανασύνδεση της οικονομικής επιστήμης με την ηθική ως ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της Ιστορικής Σχολής¹⁸, στην οποία, κατά τα άλλα, δεν κατέτασε τον εαυτό του. Απαντώντας, τέλος, σε όσους ήθελαν να θεμελιώσουν μια «αφηρημένη» («καθαρή») οικονομική θεωρία, διε-

14. Στο ίδιο, σ. 119.

15. Στο ίδιο, σ. 130-137.

16. A. Wagner, *Die Strömungen...*, ό.π., σ. 18.

17. Στο ίδιο, σ. 16.

18. A. Wagner, *Die akademische Nationalökonomie und der Socialismus*, Βερολίνο 1895, σ. 19.

κήρυσσε ότι η επιστήμη, άρα και η οικονομική, είναι υποχρεωμένη να εκφέρει γνώμη περί του δέοντος, να ορίζει στόχους και να διατυπώνει τους τρόπους για την επίτευξή τους¹⁹. Ο κρατικός σοσιαλισμός αποτελούσε, με τον πολύπλευρο κρατικό παρεμβατισμό που προωθούσε, το μέσο της μετάβασης από «την εποχή των πολιτών» στην «κοινωνική εποχή», όπως την ονόμαζε, και στην οποία, όπως προαναφέρθηκε, η ηθική συμπεριφορά των ατόμων θα συμπλήρωνε και θα εξύψωνε την οικονομική ζωή²⁰.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι οι αναφορές του Παπαναστασίου στην Ηθική παρουσιάζουν μια — όχι τυχαία — στενή συγγένεια με αυτές του Wagner. Κατά τη γνώμη μας, παρά το γεγονός ότι ορισμένες εκφράσεις (όπως π.χ. «η ηθικοποίηση της ζωής») υπάρχουν ταυτόχρονα και στους δύο, σπουδαιότερη σημασία έχει η συνάφεια που προκύπτει από τα συμφραζόμενα των συλλογισμών τους.

Η πρόταση του Παπαναστασίου ότι «ή ηθική αντίληψις, ή όποια επίσης έπηρεάζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων»²¹, παραπέμπει άμεσα στην περί κινήτρων διδασκαλία του δασκάλου του, ενώ η άποψή του σχετικά με την ανάγκη προαγωγής του ηθικού χαρακτήρα της πολιτικής και της ανάθεσης στο κράτος του έργου της εκπλήρωσης ηθικών σκοπών στην κοινωνία εκφράζει την κοινή αντίληψη των δύο ανδρών ότι η πολιτεία όφειλε να περιορίζει εκδηλώσεις αποκάλυπτου ατομικού εγωισμού για την άντληση προσωπικού οφέλους από την οικονομική δραστηριότητα^{21α}.

Αυτή η κατά το πρότυπο του Φάουστ σύγκρουση στο ίδιο άτομο, από τη μια μεριά του αχαλίνωτου εγωισμού, που με θεμιτούς και αθέμιτους τρόπους επιζητεί το κέρδος, ακόμα και αν καταστρέφει άλλους ανθρώπους ή ζημιώνει την κοινωνία, και από την άλλη της ηθικής παρόρμησης προς αγαθές πράξεις, που είναι μεν έμφυτη στον άνθρωπο αλλά δεν μπορεί να ευδοκιμήσει λόγω των οικονομικοπολιτικών συνθηκών, με τελικό αποτέλεσμα την επικράτηση του εγωισμού λόγω των άνισων όρων που δημιουργεί η ίδια η κοινωνία, έχει εκφραστεί από τον Παπαναστασίου και με μια άλλη ευκαιρία. Σε χειρόγραφο του σχετικό με τις οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα, μετά την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, περιγράφει με ζοφερά χρώματα την κατάσταση

19. A. Wagner, *Die Strömungen...*, ό.π., σ. 22-23.

20. A. Wagner, *Finanzwissenschaft und Staatssozialismus*, 1948, σ. 12-14 και πολλ.

21. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, σ. 839 (υπογράμμιση Μ. Ψ.).

21α. Ίσως είναι περιττό να επισημάνουμε ότι η άποψη αυτή αποτέλεσε μια πολύ σημαντική παράμετρο της σκέψης και της πολιτικής πρακτικής του Παπαναστασίου στην Ελλάδα, συνδέοντας σαν συνεκτικός ιστός τη σταδιοδρομία του ως πολιτικού από το 1908 ως το θάνατό του.

που επικρατεί, και ηχεί βαγκνερικός λέγοντας: «Τὰ ἐγωιστικά ἐλατήρια τῶν ἀνθρώπων ἔχουν φθάσει στήν πιό ἔντονη ἐκδήλωση, [...] τὰ κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα ἔχουν ἀποκτήσει ἀπόλυτη ὑπεροχή, ὁ ἀγροτικός καί ἐργατικός κόσμος ἔχει περιέλθει στήν ἐξαθλίωση»²².

Το τελικό συμπέρασμα, λοιπόν, που προκύπτει αβίχιστα ἀπό τὴν παραπάνω ἀνάλυση, εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια τῆς Ἠθικῆς στον Παπαναστασίου πηγάζει ἄμεσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ A. Wagner. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ταυτόχρονα ἡ προβληματική αὐτή —τῆς Ἠθικῆς στον Παπαναστασίου— πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στερεῖται ἀνάγκης γιὰ περαιτέρω ἐρευνα. Το ἀντίθετο μάλιστα. Ἡ διερεύνηση θεμάτων ὅπως π.χ. ἡ ἐπιρροή που ἔχει δεχθεῖ ὁ Παπαναστασίου ἀπὸ τὸν Kant, τὸν Spencer, τοὺς Φαβιανούς²³ κ.ά. ἔχουν πολλὰ νὰ προσθέσουν στις γνώσεις μας γιὰ τὸν πολιτικό που τιμάμε με τὸ σημερινό συνέδριο.

22. Ἀρχεῖον Παπαναστασίου, Φάκελος 4, σ. 65-69.

23. Ὁ Παπαναστασίου συνέχισε, ὅπως εἶναι γνωστό, τὶς σπουδές του στο Λονδίνο· ἐπειδὴ δὲ ὁ ἴδιος παραλλήλισε τοὺς σκοπούς τῆς ομάδας τῶν Κοινωνιολόγων με τοὺς ἀντίστοιχους τῆς Φαβιανῆς Ἐταιρείας (βλ. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ὅ.π., σ. 746), σκόπιμο εἶναι νὰ ἀναφερθοῦμε, ἔστω καὶ σύντομα, στις ἀπόψεις τῶν τελευταίων περὶ Ἠθικῆς. Ὅπως ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστὲς τῆς ἐποχῆς, ἔτσι καὶ οἱ Φαβιανοὶ επικαλοῦνταν τὴν ἠθικὴ γιὰ νὰ τονίσουν τὴν ἀνάγκη ριζικῶν ἀλλαγῶν στήν κοινωνία τῆς ἐλεύθερης ἀνταλλαγῆς. Ἡ δράση τοὺς ἀποσκοποῦσε, σύμφωνα με τὸ πρῶτο τοὺς δοκίμιο, στο μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας σύμφωνα «με τὶς ἀνώτερες δυνατὲς ἠθικὲς δυνατότητες» (βλ. E. Pease, *The History of the Fabian Society*, Λονδίνο 1916, σ. 40). Κατὰ τὸν Shaw ἡ ἐξάπλωση τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἔφερνε τεράστιες ἀλλαγές στήν ἠθικὴ τῆς κοινωνίας (βλ. G.B. Shaw, *Essays in Fabian Socialism*, Λονδίνο, 1949, σ. 12), γεγονός που ἐπέβαλε στους Φαβιανούς τὴν υποχρέωση πολιτικῆς παρέμβασης. Ἡ παιδεία καὶ τὴ πειθὴ θὰ βελτίωναν τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων. Ὡστόσο, οἱ ἀπόψεις τῶν Φαβιανῶν περὶ ἠθικῆς εἶναι σαφῶς περιφερειακὲς στήν ὅλη τοὺς οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνάλυση. Ἐχοντας κληρονομήσει ἄλλωστε τὴν παράδοση τῆς βρετανικῆς κλασικῆς πολιτικῆς οικονομίας καὶ στηριζόμενοι στους Mill, Wicksteed καὶ Jevons εἶναι αρκετὰ ὀρθολογιστὲς γιὰ νὰ συνδέουν τὴν Ἠθικὴ με ἀναζητήσεις στα ἐνδότερα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ὅπως κάνει ὁ Wagner.